

UOT 39

N.A.Qarayeva
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
qarayeva.nurngiz@bk.ru

DƏFN VƏ YAS MƏRASİMLƏRİ AZƏRBAYCAN FİLMLƏRİNDƏ

Açar sözlər: Azərbaycan, film, adət, mərhum, yas, dəfn

Milli-mənəvi dəyərlərimizin, ailə məişətinin ən məsuliyyətli və ciddi məsələlərindən biri dəfn və yas ilə bağlı mərasimlər, adət-ənənələr hesab edilir. İnsanın öz bioloji həyatını bitirməsi qədim zamanlardan bəri müxtəlif adət və mərasimlərlə müşayiət olunmuş, bütün xalqların mədəni-mənəvi irsində, onların folklorunda özünə mühüm yer tutmuşdur.

Ailə məişətinin digər adət və ənənələrindən fərqli olaraq dəfn adətləri din ilə bağlı olduğuna görə bəzi dəyişikliklərə uğramaqla zəmanəmizədək qorunub saxlanılmışdır. Azərbaycan xalqının ölüm və ölüm sonrası yas və dəfn mərasimləri, adət ənənələri xalqımızın tarixində, onun bugünkü ictimai-mədəni həyatında önəmli yer tutur.

Dəfn və yas mərasimlərinin Azərbaycan filmlərində yer alması təqdirəlayiqdir. Çünki filmlər geniş auditoriyaya malikdirlər. Məqalədə Azərbaycan filmlərində işıqlandırılan yas və dəfn mərasimləri haqqında məlumat verilmişdir.

Н.А.Кареева

ПОХОРОННЫЕ И ПОМИНАЛЬНЫЕ ОБРЯДЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ФИЛЬМАХ

Ключевые слова: Азербайджан, фильм, обычай, покойный, траур, похороны

Одной из самых ответственных и серьезных вопросов национально-нравственных ценностей, семейного быта являются ритуалы, обычаи и традиции, связанные с похоронно-поминальными обрядами. Конец биологической жизни человека с древних времен сопровождался различными обычаями и обрядами и занимал важное место в культурном и духовном наследии всех народов и их фольклоре.

В отличие от других обычаев и традиций семейного быта, похоронные обычаи, будучи связаны с религией, с некоторыми изменениями сохранились до наших дней. Траурные обряды, традиции и обычаи азербайджанского народа, связанные с похоронами и последующим поминовением покойного, занимают важное место в истории и современной социокультурной жизни нашего народа.

Отражение похоронно-поминальных обрядов в азербайджанских фильмах достойно одобрения, поскольку они имеют большую аудиторию. В статье даются сведения о похоронно-поминальных церемониях, освещаемых в азербайджанском кино.

N.A. Garayeva

FUNERALS AND MOURNING RITES IN AZERBAIJAN FILMS

Keywords: *Azerbaijan, film, habit, late, mourning, funeral*

One of the most responsible and serious issues of national moral values, family life is rituals, traditions associated with the funeral ceremony. The completion of the biological life of man, from ancient times was accompanied by various traditions and ceremonies, took an important place in the cultural and spiritual heritage of all peoples and their folklore.

Unlike other customs and traditions of family life, funeral customs were associated with religion and have been preserved to this day. Funeral and mourning ceremonies, traditions and customs of the Azerbaijani people after death occupy an important place in the history of our people and their modern sociocultural life.

Funeral and mourning ceremonies occupy an important place in Azerbaijani films, because they have a large audience. The article tells about funeral ceremonies covered in Azerbaijani films.

Xalqımızın ailə məişətində əsas yer tutan adət-ənənələrdən biri yas və dəfn mərasimidir. Orta əsrlərdən başlayaraq dəfn və yas mərasimi eyni olmuş və bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Din ilə bağlı olduğuna görə dəfn və yas mərasiminə digər adətlərdən fərqli olaraq daha ciddi yanaşılmışdır [15, s.341]. Demək olar ki, müsəlman xalqlarının əksəriyyətində dəfn qaydaları və yas mərasimləri oxşardır. Odur ki, digər etnoqrafik mənbələrdə olduğu kimi, Azərbaycan filmlərində də diqqət edilən ailə-məişət mövzuları arasında yas və dəfn mərasimləri də xüsusi yer tutur.

Azərbaycanda dəfnlə bağlı ən qədim adətlər haqqında arxeoloji tədqiqatlar müəyyən təsəvvür yaradır. E.A. Resler Balçılıda (Daşkəsən rayonu) apardığı tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlir ki, kurqanların ən aşağı hissəsində əsas qəbirdə ölən adam öz atı, silahı, qəbir avadanlığı ilə, ondan üst qatda isə vəhşi və ev heyvanları, öz sahibkarına qulluq edən qullar dəfn edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, yuxarı qatda tonqal yandırılmış, oraya daş tökülmüş və kurqan düzəldilmişdir. Daşkəsən nekropolunun daş qutu tipli qəbirləri bəzi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu sahədə uzadılmış vəziyyətdə dəfn adətinə, kəllənin altına kasa qoyulmasına, kollektiv dəfn və kəlləsiz dəfn etməyə qədər müxtəlif dəfnlərə, həmçinin küllə doldurulmuş qablara – urnalara da rast gəlinmişdir. Dəfn edilmiş skeletlərin bəzisi qeyri-adi böyüklükdə (uzunluğu 2,13 m) və uzunbaşı şəkildə (uzunluğu 2,13 m) aşkarlanmışdır [4, s.204].

Maraqlı dəfnmə adətlərindən biri küp qəbirlərlə bağlıdır. V minillikdə Ön Asiya ərazisində meydana gəlmiş bu dəfn adəti e.ə. V-IV yüzilliklərdən Qafqaz Albaniyası ərazisinə yayılmış və e.ə. II – b.e. III əsrlərindən burada yaşayan əhalinin əsas dəfn adətlərindən biri olmuşdur [7, s.321]. Cənubi Qafqazda, əsasən

də Azərbaycanda e.ə. IV minilliyə aid qədim yaşayış məskənlərində küp qəbirlərə təsadüf edilməsinə baxmayaraq, bu dəfn adəti ümumi deyil, lokal xarakter daşmışdır. Yəni bu qəbirlər Ön Asiyadan miqrasiya olunmuş gəlmə tayfaların məskunlaşdıqları ərazilərdə mövcud olmuşdur. Müqayisə üçün deyək ki, küp qəbirlərin ən böyük kolleksiyası Azərbaycandır.

Küp qəbirlər mədəniyyətinin izlərinə hələ XIX əsrdə təsadüf olunmuşdur. Bir qayda olaraq, ölümlər dizdən çox bükülü, əlləri üzünə doğru qaldırılmış halda sol və ya sağ böyrü üstə dəfn edilmişlər. Ölü küpün içərisinə onun ağız və oturacaq hissəsi sındırılmaqla yerləşdirilmişdir. Küplərdə dəfn adətinin bir sıra xarakterik cəhətləri müşahidə edilmişdir. Bəzi küplərin ağzında od, yanğın izi nəzərə çarpır. S.M.Qaziyevin fikrincə, mərhumu dünyanın “şər qüvvələrindən qorumaq üçün” dəfn zamanı məşəl də yandırılmışdır. Qəbir avadanlıqları içərisində totemizm əlaməti sayılan çoxlu zoomorf əşyalara da təsadüf edilmişdir [6, s.93].

Məlum olduğu kimi, İslamaqədərki dövrün qəbir abidələrində vahid adət-ənənəyə təsadüf olunmur. Erkən orta əsrlərdə dörd qrup qəbir tipi mövcud idi: küp qəbirlər, katakombalar, daş qutular, müxtəlif tip xristian qəbirlər. Erkən orta əsr katakombalarında kollektiv dəfn adətinə daha çox təsadüf olunur. Bəzən bir katakombada 15 skelet müşahidə edilir. Bu katakombalar qəbir avadanlığının azlığı ilə seçilir [6, s.122]. Ümumiyyətlə, qəbir avadanlıqları maraqlı maddi mədəniyyət nümunələri və mənəvi ənənələrlə zəngin xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Bu zəngin xüsusiyyətlər dəfn adətləri ilə birbaşa bağlı olmuşdur.

Tunc dövründə ölünün daşdan düzəldilmiş tabutlarda dəfn etmək adəti geniş yayılmışdır. Bundan əlavə bir çox qəbirlərdə ölünün gözü qarşısında hər hansı alətin, yaxud sadəcə bir daş qoyulması halları da müşahidə edilmişdi. Bütün bunlar qədim azərbaycanlıların daşa olan inamları ilə bağlı olmuşdur [6, s.98]. Azərbaycan ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı at qalıqlarının, əsləhlərinin tapılması heç də təsadüfi deyil. Bu cür dəfnə qaydası İslam dininin qəbulundan sonra ləğv edilməsinə baxmayaraq, at rəsmlərinə hələ də baş daşları üzərində rast gəlinir.

Bildiyimiz kimi, at türk tayfalarının həyatlarında yüksək mövqəyə malik olmuşdur. Artıq II minillikdən başlayaraq sahibinə axirət dünyasında da xidmət etmək məqsədilə at və ya onun quyruğunun kəsilib dəfn edilməsi adəti türk tayfaları arasında mövcud olmuşdur. Bu dəfn ənənəsi 3-4 min il sonra da davam edərək türklərin yayıldığı geniş arealda öz izlərini qoymuşdur [2, s.675]. İgidin ölümü ilə bağlı atın quyruğunun kəsilməsi adəti oğuzlarda da geniş yayılmışdır. Belə ki, qəhrəmanın şəhidliyi ilə bağlı mütləq atının quyruğu kəsilməli idi [9, s.115]. Dədə Qorqud dastanının XII boyunda ölümçül yaralanan Bamsı Beyrək igidlərinə deyir: “İgidlərim yerinizdən, qalxın durun! Boz atımın quyruğunu, tutun kəsin...”. Onu da qeyd edək ki, türk tayfaları

arasında döyüş atlarının quyruqları kəsilirdi ki, döyüş zamanı mane olmasın. Arxeoloji qazıntılardan tapılmış quyruqsuz at modelləri buna əyani sübutdur. Sonralar at Azərbaycan xalqının həyatının ayrılmaz bir hissəsinə çevrilir. Atı öz namusları kimi qoruyurlar və atın quyruğunun kəsilməsini namusa sataşmaq kimi qəbul edirlər. Belə ki, “Dəli Kür” romanında Cahandar ağa atının quyruğunun kəsilməsini namusuna sataşmaq kimi qəbul edir və atdan üzr istəyərək onu öldürmək məcburiyyətində qalır. Təəssüf ki, romanda olan bu hissəni rejissorlar hansısa səbəbdən filmdə işıqlandırmamışlar. “Bizim Cəbiş müəllim” filmində də uşaqların fizika dərsinə görə atın quyruğunu kəsmələri sahibi tərəfindən hiddətlə qarşılır. Bu da bir daha atın xalqın həyatında önəmli yer tutduğunu göstərir.

Yas mərasimi də toy kimi ritual xarakter daşıyırdı. Bu, daha çox qədim zamanla əlaqəlidir və indiki yas mərasimlərində əks olunmamışdır. Belə ki, belə yas mərasimlərində ozan qopuz çalıb ağı deyir. Cənazə ətrafında rəqs edirlər.

Yas mərasiminin ən ilkini şivən ayinidir. Ölüm yatağında olan şəxsin son nəfəsi çıxan kimi başlanan ağlaşma el arasında “şivən” adlanırdı. Şivən, əsasən, ölüm baş verdiyi andan ölünün dəfn üçün evdən çıxarıldığı vaxtacı davam edir. Ölənin üçün təsiredici, yanıqlı sözlər, oxşamalarla hönkür-hönkür ağlamaq, üz cırmaq və saç yolmaq kimi hallar şivənin əsas əlamətlərindəndir [1, s.142]. Ana şivəni daha çox diqqəti çəkir və burada oxşama, layla və ağı nümunələri vardır. Vaxtsız ölənin uşağı üçün ana:

Evimin yaraşığı,
Gözlərimin işığı,
Ocağımın odu,
Dilimin dadı,
Bağcamın gülü,
Oxuyan bülbülü,
Toysuz-düyünsüz gedən,
Gəlin otağı görməyən
Balam vay, ey, balam vay.

– deyə, şivən qoparır və onun ölümünü bir növ körpənin yatmasına bənzədərək “yatan balam lay-lay da deyir” [1, s.143-144].

Yas mərasimi zamanı ağı deyilir. Qədim ağılar üç dörd hecalı şeir parçalarıdır. Ağıların əsas xüsusiyyəti budur ki, kədər əsas məzmunu təşkil edir. Yas mərasimlərində ağıları, əsasən, ağıcılar deyir, onun avazını məclis iştirakçıları xorla təkrar edirlər [5, s.63-64]. Ağı nəğməsinə fikir versək, onun bayatı üslubunda qoşulduğunun şahidi olarıq. Məsələn,

Quşum qaçdı tüləkdən,
Qolum düşdü biləkdən.
Gör başıma nə gəldi,
Çərxi dönmüş fələkdən [5, 64-65].

“Torpaq, dəniz, od, səma” filminə yas mərasimi və əsas dəfn adətləri səhnələrinə rast gəlmək olar; kənd qadınları qadın qonşusunun keçinmə xəbərini eşidib tez mərhumun evinə toplaşır. Ağlaşma başlayır. Sonra mərhumu qara örtüklü xərəkə kişilərin müşayiəti və mollaının duası ilə qəbiristanlığa son mənzilə yola salırlar. Adıkeçən filmdə ağlaşma kadrlarını izləmək mümkündür. Mərhum canını tapşırdan sonra dərhal yaxınlar, qohum-qonşular oraya toplaşır, “ağlaşma” qururlar. Xüsusi ağı deyən qadınlar isə, adətən, xalq arasında yayılmış poeziya nümunələrindən, şikəstə və bayatılardan istifadə edirlər:

Mən aşiq yüz il yanar,
Yüz həftə, yüz il yanar,
Sənin də oğlun ölsə,
Ciyərin yüz il yanar.
Anası yanar ağlar,
Tərifə qalar ağlar,
Ana deyər göyərçin,
Tabuta qonar ağlar [11, s.19].

Yas mərasimlərində anaların ölən övladlarına ağı deyib ağlaması, bayatı deməsi indi də müşahidə edilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin qəhrəmanları olan müsəlman oğuzlar əcəl vaxtına, behişt və axirət dünyasına sidq ürəklə inanırlar. Dədə Qorqud boy boyladıqdan sonra deyir:

Hanı dediyin bəy ərənlər,
Dünya mənimdir deyənər?
Əcəl aldı yer gizlədi,
Fani dünya kimə qaldı? [9, s.160].

Demək olar ki, bütün türk xalqlarında yas əlaməti olaraq qara paltar geyinilir. Yas mərasimi ilə bağlı bu adət Səlcuq dövründəki türkmənlər arasında, teymurilər, qaraqoyunlular, ağqoyunlular, Anadolu bəylikləri, həmçinin osmanlılarda mövcud olmuşdur [9, s.161].

Vurğulanmalıdır ki, filmlərdə (“Dədə Qorqud”, “Mən ki, gözəl deyiləm”, “Torpaq, dəniz, od, səma” və s.) göstərilən yas mərasimlərində qadınlar adətə uyğun olaraq yas paltarında – qara libasdadırlar. Mərasimdə bəzək-düzəkli, kosmetikalı və al-əlvan libaslı qadınlar gözə dəymir. Milli filmlərimizdə yer alan yas və dəfn mərasimlərindən də göründüyü kimi, keçmişdə kişilər və qadınlar ayrı-ayrı yerlərdə yas məclisinə yığışardılar. Hal-hazırda da yas mərasimlərində kişi və qadın məclisləri ayrı-ayrı məkanlarda təşkil edilir.

Adətə görə, molla rəhmətə gedənin ölümünü salavat (əssalat) oxumaqla qonşulara, bütün kəndə bildirərdi. “Salat” səsinə eşidən qonşular, qohumlar ölü yerinə toplaşar, “Allah rəhmət eləsin” – deyib, mərhumun ailə üzvlərinə başsağlığı verər və daha sonra dəfn üçün hazırlıq işlərinə köməklik

göstərərtilər. İlk növbədə qəbir qazmaq üçün qəbiristanlığa adamlar göndərilirdi. Daha sonra müəyyən üsulla meyitin yuyulması prosesinə başlanırdı. Bu prosesə “qüsl” deyilirdi. Kənd yerlərində ölünü mərhumun öz evində “qüslxana” deyilən yerdə, şəhərlərdə isə məscidin yanındakı “qüslxana”larda “mürdəşir” yuyurdu [10, s.343]. Qüsl zamanı ciddi riayət olunan üsullar və qaydalar var idi və üç mərhələdə icra olunurdu. Birinci mərhələdə mərhumun boğazından yuxarı üz, alnı, sifəti, burnu və qulaqları sidr tozu qatılmış su ilə yuyulurdu. İkinci mərhələdə mərhumun bədən hissəsi kafur qatılmış su ilə yuyulurdu. Üçüncü mərhələdə meyit təmiz su ilə yuyulurdu. Bu zaman meyitin üstünə başdan ayağadək üç dəfə su tökməklə mərhumu qüsl verilir [10, s.343].

Yas mərasimində ehsan vermək, yemək bişirmək geniş yayılmış ənənələrimizdəndir. Yeddi veriləndə mütləq bir və ya bir neçə heyvan, qoyun, iri heyvan kəsilir, müəyyən xörəklər hazırlanır. Yemək yeyilib qurtarandan sonra molla ölən adamın ruhu üçün dua oxuyur. Lakin bəzən mal və yaxud qoyun kəsilir, əvəzində halva qovrulur. Ehsanda çalınmış halva hüsrə gələn adamlara paylanır. Yeyəndə mütləq “Allah qəbul eləsin” deyilməlidir. Yeddisindən sonra mərhumun qırx məclisi keçirilir. Qırxında həm heyvan kəsilir, həm də halva qovrulur. Müxtəlif yeməklər, əsasən də, aş (plov) bişirilirdi. Azərbaycanda yas mərasimlərində və Qara bayramda “ölülərin gözünü yığmaq” üçün aş bişirmək ənənəsi çoxdan mövcud olub. Bütün türk xalqlarında yas mərasimi ilə bağlı geniş yayılmış “aş töreni” deyilən adət keçmiş zamanlardan günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Dəfndən sonra ölünün atları kəsilərək yeyilirdi ki, bu da bütün türklərdə görünən yuğ aşı və ya ölü aşı adəti hesab edilirdi [12, s.58].

M.Kaşğariyə görə, “yuğ basan” deyimi ölü aşının anlamında işlənir. O, “yuğ” sözünü “ölü basdırıldıqdan sonra üç, yaxud yeddi gün ərzində verilən ehsan” kimi izah etmişdir [13, s.349]. Azəri türkləri “onun aşını verdim” deyəndə, məhz ehsan anlamında işlənən ölü aşını nəzərdə tuturlar. Bu cür yanaşma filmlərdə də öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, keçmişdə insanlar dəfn edilən yaxınları üçün “ölü aşı” bişirərdilər. Altay türklərində qadınlar uşaq (eləcə də heyvanları) xəstələnərkən və ya ona bir ziyan toxunarkən aş bişirər, dəfn etdiyi ölününün məzarına aparırdılar. Məzarın üstünə aş və su qoyar, “bizə toxunma” deyərdilər. Bu, bir növ, ölünün gözünün “yığılması” üçün ənənə halını alan mərasimin icrası idi [14, s.189]. 1969-cu ildə görkəmli kinorejissor H.Seyidbəylinin M.İbrahimbəyovun “Müharibənin 1001-ci gecəsi” ssenarisi əsasında ekranlaşdırıldığı “Bizim Cəbiş müəllim” filmində məhəllə uşaqları tərəfindən səsləndirilən meyhanada “Bişirərik Hitlerin də aşını” Hitlerin məğlub edilməsi, darmadağın edilməsi və axırına çıxması anlamına gəlir. II Dünya müharibəsi haqqında çəkilən bu filmə yeniyetmələrin göstərilən ifadəni işlətməsi Hitlerin tezliklə məhv edilib dəfn olunması, onun üçün ölü aş

bişiriləcəyinə bir işarədir:

Qəm eləmə, tut yuxarı başını,
At Bakıda qəribliyin daşını.
Bişirərik Hitlerin də aşını,
Cağırsa Ellər gedərəm davaya,
Ola mənə dilbər gedərəm davaya.

Azərbaycanda yas mərasimi zamanı aş adətən ölünün üçündə, yeddisində və qırxında bişirilir. Lakin bu aş “ölünün gözünün yığılması” üçün deyil, ehsan niyyəti ilə bişirilərdi.

Qırxı verilən günə kimi həmin evdə 40 gün gecə-gündüz işıq yanmalı idi. Deyilənə görə, ölünün ruhu hər gecə gəlib evini, ailəsini yad edir [8, s.264-265]. “Qızıl uçurum” filmində yas mərasimi kadri rejissor tərəfindən dövrünün ab-havasına uyğun olaraq işıqlandırılmışdır. 1980-ci ildə ekranlaşdırılan bu filmə də mərhumun yas mərasiminin təsviri verilmişdir. Kişilərin toplandığı yas mərasimində molla oxuyur. Ehsan üçün ocağın üstündə, iri mis qazanlarda yemək bişirirlər.

Hazırda Balakəndə dəfnin 3-cü günü təxminən yüz nəfərə yaxın kişinin topladığı zikr mərasimi keçirilir. Zikr məclisində şorba, dolma kimi yeməklər verilir. Azərbaycanın Gəncə, Lənkəran, Tovuz və digər bölgələrində adətən qadın və kişi məclisləri ayrı olur. Bəzən eyni yerdə kişi məclisindən sonra qadınların məclisi başlayır [3, s.1]. “Bir cənub şəhərində”, “Səhər” və “Axırıncı aşırım” adlı bədii filmlərdə yas və dəfn adətləri mentalitetimizə uyğun detallarla göstərilmişdir.

Beləliklə, milli filmlərimizdə yer alan dəfn-yas mərasimlərində xalqımızın mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi dini dəyərlər, İslam ənənələrinin rolu aydın şəkildə görünür. Azərbaycan kino sənətində yas mərasimi və dəfn adətləri o qədər də geniş zaman çərçivəsində təqdim edilməmişdir. Fikrimizcə, bu kimi mövzularda adət-ənənələr geniş şəkildə milli filmlərimizə daxil edilərsə, daha məqsədəuyğun olar.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abdulla B.* Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Qismət, 2005, 208 s.
2. *Abdulova G.* Türk mədəniyyətində atın rolu /Almanax. Qazaxstan, 2016, 760 s.
3. Azərbaycan bölgələrinin fərqli yas mərasimləri / Modern.az. 10 noyabr 2017
4. *Baxşəliyev V.* Azərbaycan arxeologiyası: 6 cildə, I c., Bakı: Elm, 2007, 239 s.
5. *Əliyev R.* Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (Müasir aktual problemlər). Bakı, 2014, 350 s.
6. *Göyüşov R.* Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: İşıq, 1986, 186 s.
7. *Qarayeva N.* Mingəçevirin küp qəbirlərindən tapılmış muncuqlar haqqında / Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 406 s.

8. *Quliyeva N.* Azərbaycanca müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. Bakı: Elm, 2005, 346 s.
9. *Quluzadə T.* Qəhrəmanlıq dastanlarında Azərbaycan etnoqrafiyasının əksi: Elm və təhsil, 2018, 236 s.
10. *Rəcəbli Q.* Dəfn // Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 381 s.
11. *Seyidova S.A.* Azərbaycan xalqının matəm mahnıları. Seçilmiş məqalələr. Bakı, 2016, 24 s.
12. *Faruq Sümər.* Oğuzlar. Tarixləri, boy təşkilat dastanları. Bakı: Yazıçı, 1992, 386 s.
13. *Firudin Ağasıoğlu.* İslam öncəsi türk tarixi: 9 Bitikirudin Ağasıoğlu. Azərbaycan türklərinin İslamaqədər tarixi. (Doqquz Bitik). IV Bitik: Tarixi etnoqrafiya. Bakı, 2002, 465 s.
14. *İnan A.* Tarihte ve bu gün şamanizm. Materyaller ve araştırmalar. Ankara, Diyanat Vakfı Matbaası, 2013, 229 s.
15. *Токарев С.А.* Религия в истории народов мира. Москва: Политиздат, 1964, 778 с.

MƏNBƏLƏR

1. Mən ki gözəl deyildim” (1968)
2. “Dəli Kür” (1969)
3. “Bizim Cəbiş müəllim” (1969)
4. “Bir cənub şəhərində” (1969)
5. “Dədə Qorqud” (1975)
6. “Qızıl uçurum” (1980)

Redaksiyaya daxil olub 29.10.2021